

Кыргыз Республикасынын көзкарандысыздык күнүнө карата

Кыргыз Республикасынын көзкарандысыздык күнүнө жана окуу жылынын башталышына арналып өтүлүүчү Билим сабагынын иштелмеси

Адамга эң кыйыны — күн сайын Адам болуу.

Чыңгыз Айтматов.

*Куш өңдүү аба жиреп уча алабыз,
Балыктай сууда кайкып сүзө алабыз.
А бирок, аттигиниң, айткылачы,
Канткенде*

Адам болуп бейкут өмүр сүрө алабыз.

Бернард Шоу.

Сабактын темасы: БИЗ АР ТҮРДҮҮБҮЗ (Толеранттуулук темасында)

Сабактын максаты жана милдеттери:

1. Адамдардын ортосундагы айырмачылыктарга (индивидуалдуу, жыныстык, жаш курактык, социалдык, улуттук, расалык жана көзкараштык) сабырдуулук менен мамиле жасоого үйрөтүү.
2. Дискриминациянын ар кандай формаларына элдешкис мамиледе болуу сезимин калыптандыруу.
3. Окуучуларды «Толеранттуулук принциптеринин декларациясы» менен тааныштыруу.
4. Окуучуларга алар адамдардын бири-бирине окшош болбостугун аңдап билүүгө тийиштигин, адамдардын ортосундагы айырмачылыктарды кадыресе көрүнүш катары кабыл алуулары зарылдыгын түшүндүрүү.

Негизги түшүнүктөр: сабырдуулук (толеранттуулук); принцип; дискриминация; декларация; «Толеранттуулук принциптеринин декларациясы»; индивид; индивидуалдуу, жыныстык, жаш курактык, социалдык, улуттук, расалык жана көзкараштык айырмачылыктар.

Сабактын жабдылышы: Кыргызстандын картасы; Дүйнөнүн картасы, тематикалык плакаттар; мультимедиялык слайддар, компьютер, проектор, интерактив тактасы, доска, бор, барак.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

I. Таанышуу. «Мени кичинекейимде ким дешчү, азыр ким дешет жана чоңойгондо ким дешет...» көнүгүүсү.

Окуучулар тегерете турушат да, өздөрүн тааныштырып, кичинекей кездеринде ким дешчү экенин, азыр ким дешерин жана чоңойгондо ким деп кайрылышарын кезек менен айтып чыгышат. Мисалы: «Мени кичинекей кезимде Айгөлөк дешчү, азыр болсо Айгүл дешет, Айгөлөк, Айке деп эркелетишет, ал эми чоңойгонумда мага Айгүл айым деп кайрылышат»; «Мени кичинекей кезимде Акытай, Акы дешчү, азыр болсо Акылбек дешет, Акы деп эркелетишет, ал эми чоңойгонумда мага Акылбек мырза деп кайрылышат».

Окуучулардын баарына тең эле алар чоңойгондо ким деп кайрылыша тургандыктарын айтышканда, алардын өз ысымдары өздөрүнө өөн угулат, а бирок алар ошону менен болочокко, чоңоюуну карай багыт алышарын, алга умтулушарын туюшат.

Тыянак: Биз муну менен балдар аларга урмат менен мамиле кылууну, эркелетип чакырууларын каалай тургандыгыгын билебиз. Демек, ал үчүн адамдар бири-бирин түшүнө билүүсү, таарынтпоого аракет кылуусу, бири-биринин оюн таба билүүсү керек.

II. «Биз ар түрдүүбүз, ошондой болсо да биздин окшош жактарыбыз да арбын» темасындагы аңгемелешүү. «Окшоштуктар жана айырмачылыктар» көнүгүүсү.

Ооба, биз ар түрдүүбүз. А бирок биз бир мамлекетте, бир коомдо жашайбыз. Айлана-чөйрөбүздө ар кандай адамдар жашашат. Ошондуктан биз тынчтыкта жана бири-бирибиз менен ынтымакта жашоого үйрөнүшүбүз, аракет кылышыбыз керек.

Досканын ортосуна «АДАМДАР» деген тема жазылат. Андан кийин досканы экиге бөлүп туруп, оң жагына «ОКШОШТУКТАР», сол жагына «АЙЫРМАЧЫЛЫКТАР» деп жазылат. Андан ары окуучулар адамдардын бири-бирине окшоштуктарын жана айырмачылыктарын айта башташат, ал эми мугалим аларды туш-тушуна жазып турат.

Тыянак: Адамды анын мүнөзүнө, үй-бүлөсүнө жана башкаларга жасаган мамилесине, жүрүм-турумуна, адебине, кесибине жараша мүнөздөшөт, ошондой эле туура жана сабаттуу сүйлөй билүүсүн, өз оюн так айта билүүсүн баса белгилешет. Адамдар ар түрдүү болот, ошондуктан алардын маданияты да ар башка. Бөлөк маданиятты таануудагы же аны кабыл алуудагы душмандык иш-аракеттер жана жиктешүүчүлүк — жашоодо кеңири таралган көрүнүш. Андай мамиле билбегендиктен, чоочун нерседен чочулоонун натыйжасында келип чыгат. Ошентип, бөтөн нерседен ыңгайсыздануудан улам душмандашуу жаралат. А балким, адамдардын баардыгы бирдей жашаса, жашоо жеңил болмокпу?..

III. Толеранттуулук деген эмне?

Мугалим: Окуучулар ар дайыма тушуга турган проблема — бул аларды чоңдор тараптан да, тентуштары тараптан да *түшүнбөөчүлүк*. Турмуш деген бул — театр, анда ар кимдин өзүнүн ролу бар. Бир баракка «**МЕН КИММИН?**» деп жазгыла. Андан кийин өзүңөрдүн турмуштук ролуңарды — ким экениңерди жазып чыккыла. Айталы, «окуучу», «уул», «кыз», «небере»... ж.б.у.с.

Эми ар кимдин жазып чыкканы топ ичинде талкуулагандан кийин (класс 4 топко бөлүндү дейли), иргелип тастыкталган ролдорду төрт окуучу чыгып доскага жазышат. Ролдордун тизмесине кошумчалар киргизилиши мүмкүн. Мисалы, «кошуна», «тааныш», «бейтааныш», «жүргүнчү»... Айрым ролдор турмуштун агымы менен өзүнөн-өзү жоюлуп кетет, айрымдары болсо өмүр бою сакталып калат. Бизге алардын айрымдары жакканы менен, айрымдары жакпайт. Жакпаган ролдордон кутулууга пашылабыз. Мисалы, «шоктук», «жалкоолук», «ыкшоолук» ж.б.у.с.

Биз кээде бөтөн адамдарга жана жакындарыбызга кандай мамиле жасай тургандыгыбызды карап көрөлүчү. Мисалы, оор сумка көтөрүп бараткан бейтааныш бир аял жардам сурабаса деле, сумкасын көтөрүшүп, жардам беребиз. Ал эми апабыз дүкөнгө барып келчи же идиш-аякты жууп койчу десе, моюнубуз жар бербейт. Эмне үчүн бөтөн кишилерге айттырбай жардам берип, жакын адамдарыбызга анчалык көңүлсүнбөй, кайдыгер мамиле жасайбыз?

Тыянак: Эгерде биз бири-бирибизге чыдамдуулук, сабырдуулук, урматтоочулук, түшүнүүчүлүк менен мамиле кылсак, анда бизге турмуштук ролубузду аткаруу да алдаканча жеңил болмок.

IV. Тарых барактарынан.

Соңку мезгилде көптөгөн жаңы сөздөр пайда болду. Алардын бири — толеранттуулук. Ал бизче сабырдуулук деген маанини билдирет. Эми ошол толеранттуулук деген түшүнүктүн келип чыгыш тарыхына кайрылып көрөлү.

XVIII–XIX кылымдарда Францияда Беневенттик князь Талейран Перигор деген адам жашаптыр. Ал Франциянын бир нече өкмөтүнүн тушунда катары менен эч алмаштырылбастан, тышкы иштер министри болуп иштеп туруптур. Талейран Перигор ар тараптуу таланттуу адам болгон экен, арийне, баарынан мурда, айлана-тегеректиндеги кызматкер адамдардын оюн, маанайын туя билүү менен, урматтап мамиле жасай билген, проблеманы башкалардын таламдарына залалын тийгизбегендей чечүүнүн жолун таба билген адам болуптур. Ошол эле учурда ал дайыны жок эле жагдайга баш ийип калбастан, өз принцибинде бекем туруу менен, кырдаалды башкара билчү экен.

Тыянак: Биз кеп кылып отурган «толеранттуулук» деген түшүнүктүн мааниси дал мына ошол жөн билги саясий ишмер, тарыхый инсан Талейран Перигордун ысмына байланыштуу чечмеленип калыптыр.

V. Толеранттуулук (сабырдуулук) деген түшүнүктүн мааниси.

Адам баласы чөйрөгө кантип көнүшү, аралашуусу керек? Ал жаңы чөйрөгө көнүш үчүн, адамдар менен алакалашуу үчүн кандай болушу керек? Адам турмуштук болобу же кесиптик болобу, айтор, кайсы чөйрөгө болбосун көнүш үчүн, албетте, анын инсандык да, адистик да, социалдык да билгичтиктери жана көндүмдөрү калыптанууга тийиш. Андай сапаттардын бири *толеранттуулук (сабырдуулук)* болуп саналат.

Адам өзүнүн жашоо турмушунда ар кыл улуттардын, маданияттардын, социалдык катмарлардын, дүйнөлөрдүн өкүлдөрү менен баарлашат, алака түзөт, ошондуктан ал өз элинин да, башка элдердин да маданий баалуулуктарын кадырлап урматтай билүүгө үйрөнүшү, катташуунун, алакалашуунун жолун таба билиши өтө маанилүү болуп саналат. Андан тышкары, инсандык сапат катары сабырдуулук (толеранттуулук) күтүлбөгөн жагдайлардан ийгиликтүү чыгып кетиш үчүн зарыл болуп саналат. Сабырдуулук кыла албаган адамдар турмуш тушуктурган өзгөрүүлөргө туруштук бере алышпай, чапчандык кылып жиберешет да, башкалар менен алакаларын бузуп алышат, же мамиле түзө алышпайт.

Сабырдуулук маданияттуулуктун, салыштырмалуу түрдө, кийинчерээк пайда болгон жемиши. Демек, адамдын психикасынын соңку туундусу, анткени социалдык чөйрө «интолеранттуулуктун» калыптанышына көбүрөөк ыңгайлуу болуп саналат. *Интолеранттуулук* — мазмуну боюнча толеранттуулукка карама-каршы келген абал. Айрым индивиддин толеранттуулуктун актуалдуулугун аңдап туюусу андан өз руханий дөөлөтүн арттыруунун үстүндө узакка эмгектенүүнү талап кылат.

Ошондуктан окуучуларга төмөнкү суроолордун үстүндө ой толгоо сунуш кылынат:

- Кичинекей кезиңерде кантип таарынчуу элеңер? Таарынычты кантип баштан өткөрчүсүңөр?
- Эмне үчүн капаланчу элеңер?
- Ошол оор учурларда силерге ким боорукердик менен аяп мамиле жасачу эле?
- Чыдамдуулук деген эмне?
- Сабырдуулук деген эмне?
- Бул экөөнүн ортосунда кандай окшоштук бар?
- Силер «баарлашуудагы сабырдуулук» дегенди кандайча түшүнөсүңөр?
- Баарына тең эле чыдоого болобу?
- Чыдамдуулуктун чеги кайсы жерде?
- «Өзүн-өзү түшүнүү жана кабыл алуу» дегенди кандайча түшүнөсүңөр?

Тыянак: Ошентип, биз «толеранттуулук» термининин мазмуну көп кырдуу жана көлөмдүү экендигин билдик.

VI. «Толеранттуулук принциптеринин декларациясы» жөнүндө.

Мугалим: «Толеранттуулук принциптеринин декларациясы» (англисче — «Declaration of principles on tolerance»; орусча — «Декларация принципов толерантности») ЮНЕСКОнун Парижде өткөн башкы конференциясынын 1995-жылдын 16-ноябрындагы 5.61-резолюциясы менен бекитилген жана ошол эле күнү жарыяланган. Ошондуктан **16-ноябрь — Эл аралык толеранттуулук күнү**. Бул Декларациянын кабыл алынышына Жер жүзүндө зордук-зомбулуктун, терсаяктыктын, терроризмдин, агрессивдүү улутчулдуктун, расачылыктын, антисемитизмдин жана дискриминациянын башка түрлөрүнүн көбөйүп кетиши себеп болгон.

ЮНЕСКОнун «Толеранттуулук принциптеринин декларациясында» төмөнкүдөй аныктамаларды кездештирүүгө болот: «Толеранттуулук биздин дүйнөдөгү маданияттардын көп кырдуулугун урматтоону, кабыл алууну жана түшүнүүнү билдирет»; «Толеранттуу болууга билим, ойдун жана ынанымдын ачык-айкындыгы, эркиндиги өбөлгө болот»; «Толеранттуулук — адилетсиздикке карата элдешпес мамиле (ички каршылык маанисинде), өз ынанымдарынын баш тартуу жана бөтөндөргө баш ийип берүү эмес, кечирип коюучулук же баардыгына макул болуп калып берүүчүлүк эмес, а адамдын укуктарын жана эркиндиктерин таануучулук, урматтоо жана жигердүүлүк менен мамилелешүү. Бир адамдын көзкарашы башкаларга таңуулбайт: өз ынанымдарында туруу эркиндиги жана ал эркиндикти башкаларга да берүү, догмалардан жана абсолюттуу чындыктардан баш тартуу, адамдардын сырткы келбети, социалдык абалы, тили, сүйлөөсү, жүрүм-туруму, баалуулуктары жана өзүнүн индивидуалдуулугун сактоо менен жашоого укуктары боюнча айырмачылыктарын таануу, — толеранттуулуктун принциптери мына ушулар болуп саналат. Натыйжада адамдын турмуштук тажрыйбаны топтоосунун жана башкалар менен коммуникациянын вариативдүүлүгүнүн эсебинен адамдардын ортосундагы макулдашууларга жетишүү үчүн мүмкүнчүлүктөр кеңейет».

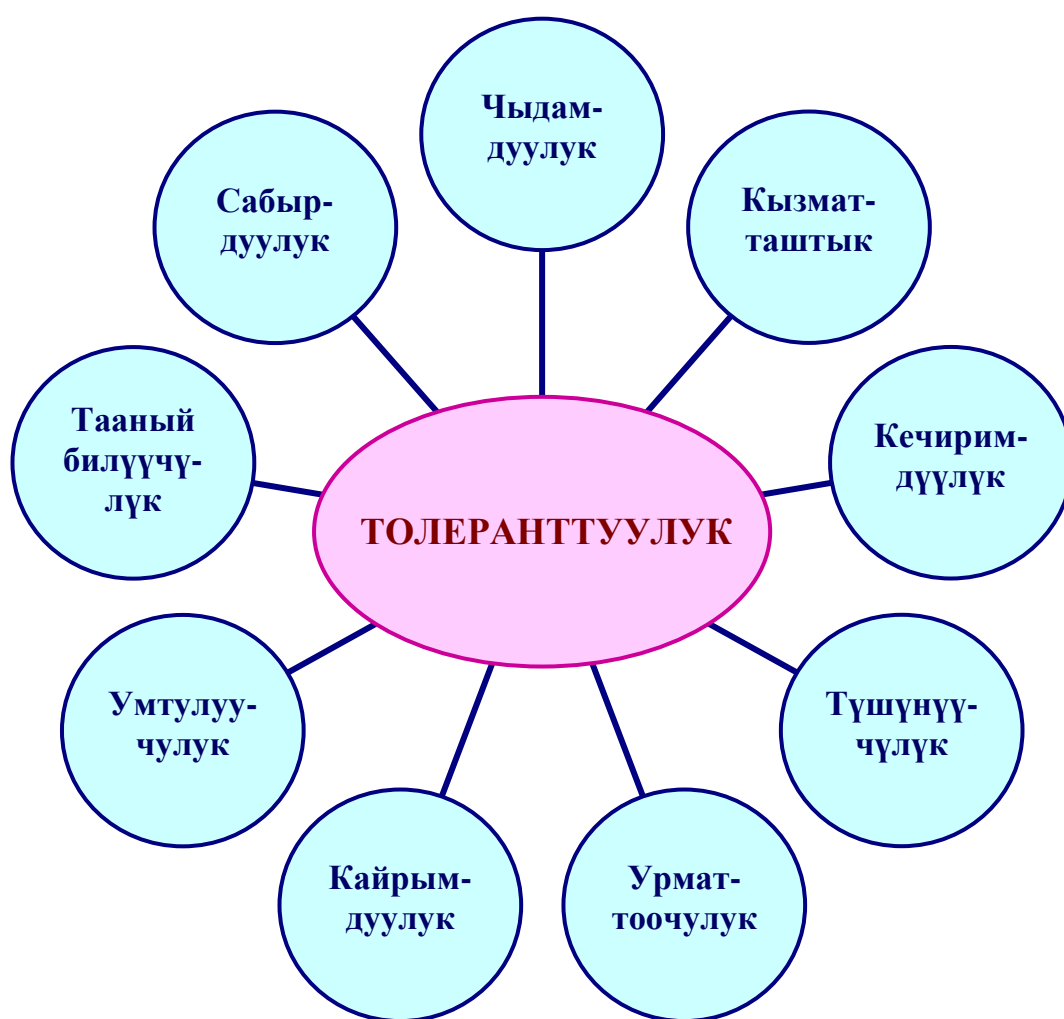
Арийне, тарых жана биздин мезгилде болуп жаткан окуялар бир дагы бир коом өзүнүн толеранттуулугу менен сыймыктана албай тургандыгына ынанымдуу түрдө күбө боло алат. Бүгүнкү күндө, ХХI кылымдын башында, адамзаттын өнүгүү прогресси адамдардын ортосундагы өз ара түшүнүүчүлүккө алып келбегендигин моюнга алууга туура келет. Мурдагыдай эле чексиз үстөмдүк кылууга, көзкарандысыздыкты жок кылууга, бир өңчөйлүккө, индивидуалдуулукка умтулуу дагы деле күчүндө. Ал умтулуу мамлекеттердин ички жана тышкы саясаттарында эле тургай, күндөлүк турмуш-тиричиликтеги инсандар ортосундагы алакалардан да көрүнүүдө.

Биздин күндөрдө жана биздин чөйрөбүздө этностук, жыныстык, диний, сексуалдык жана жаш курактык айырмачылыктарга негизделген зордук-зомбулуктар дагы деле болсо туруктуу түрдө орун алууда.

Мугалим: Мына ушулардан төмөндөгүдөй **тыянак** чыгарууга болот:

- ✓ Толеранттуулук бүткүл дүйнө үчүн өзөктүк проблемага айланды;
- ✓ Бул проблема стабилдүү жана эркин деп эсептелинген, толеранттуулукту эркин коомдун жана стабилдүү мамлекеттик түзүлүштүн олуттуу курамдык бөлүгү катары тааныган өлкөлөрдө да курч маселе бойдон калууда.
- ✓ Демек, толеранттуулукту жайылтуудан мурда ага так жана айкын-ачык аныктама берүү зарыл.

Толеранттуулук — башка улуттагы, маданияттагы, диний ишенимдеги жана социалдык чөйрөдөгү адамдардын, этностордун, социалдык топтордун ортосундагы өз ара чыдамдуулук жана сабырдуулук менен ынтымактуу ымалада болуу үчүн психологиялык жактан даяр болуучулук жана жигердүү адеп-ахлактык мамиледе болууга умтулуучулук.

VII. «Толукта» оюну.

«Толеранттуу болуш — бул ...» (жооптор доскага жазылат).

Мугалим: Биз инсанды өнүктүрүүнүн эки жолу бар экендигин билдик: толеранттуу жана интолеранттуу. *Интолеранттуу жол* таалим-тарбиянын төмөндүгү, кекирейүүчүлүк, өзгөчөлөнүүчүлүк, айлана-чөйрөгө аралаша албоочулук, бийликке

умтулуучулук, кандай жол менен болбосун материалдык байлыкка жетүүгө умтулуучулук, башкача көзкараштарды, каада-салттарды тааныбоочулук менен мүнөздөлөт. Экинчи жол — *толеранттуулук* — бул өзүн жакшы сезүүчүлүк, айланасындагылар менен жакшы мамиледе боло алуучулук, башка адамдарды түшүнө билүүчүлүк жана ар дайым жардамга келүүчүлүк, башка маданияттарга, каада-салттарга ак ниеттүүлүк менен мамиле кылуучулук менен мүнөздөлөт.

Эмесе, мен силерге толеранттуу (**Т**) жана интолеранттуу (**И**) адамга мүнөздүү касиеттерди айтып берейин:

Т: Өзүн, өз мүмкүнчүлүктөрүн жана айлана-тегерегиндеги адамдардын мүмкүнчүлүктөрүн бирдей баалай алат. Ал өзүнө сынчыл көзкарашта мамиле кылат, өз проблемаларын, өз кемчиликтерин жана өз наркын туура баалоого аракет кылат.

И: Өзүнүн жакшы сапаттарын гана байкайт, ал эми башкалардын болсо кемчиликтерин гана көрөт жана аларды баса белгилеп айтканды жакшы көрөт.

Т: Өзүн ишенимдүү алып жүрөт, ар кандай проблемаларды жана милдеттерди чече аларына ишенет.

И: Баарынан тең коркуп-үркө берет: өзүнүн социалдык чөйрөсүнөн да, кээде өзүнөн да чочулайт, ал үчүн бардыгы коркунучтуу сыяктуудай сезилет.

Т: Өзүнүн кылган иши үчүн жоопкерчиликти башкага оодара салбайт, өзүнүн иш-аракеттери үчүн ар дайым өзү жооп берет.

И: Айланасында болуп жаткан окуялардын ага эч тиешеси жок деп эсептейт, ал үчүн өзүн түк жоопкерчиликтүү деп эсептебейт. Дайыма эле мага жамандык кылып жатышат деп ойлойт. Өзүнүн проблемаларына башкаларды күнөөлөй берет.

Т: Ишке, чыгармачылыкка, бир нерсе менен алектенүүгө умтулат.

И: Байкамаксан, билмексен болуп отура берет. Өзү үчүн башкалар иш бүтүргөнчө күтүп отура берүүнү артык көрөт.

Т: Тамашаны түшүнөт, башкаларды да, өзүн да сындап тамашалаганга жөндөмдүү.

И: Тамашаны түшүнбөйт. Аны бирөө тамашалап койсо, катуу таарынып калат.

Т: Демократиялуулукту артык көрөт.

И: Бекем жана кебелбес бийликти артык көрөт.

Тыянак: Демек, *толеранттуу мамиле* — сый-урмат менен мамиле кылуу, түшүнүүчүлүк, чыдамдуулук менен мамиле кылуу. *Интолеранттуу (толеранттуу эмес) мамиле* — чыдамсыздык, урматтабагандык, сыйлабагандык, душмандык мамиле.

VIII. Топтордо иштөө жана презентациялоо.

Толеранттуулуктун эмблемасын ойлоп табуу жана анын сүрөтүн тартуу (3–4 топко бөлүнүп иштешет).

IX. Мугалимдин жыйынтыктоочу сөзү:

Мен дүйнөгө жаралбагам —
Сенин гана үмүтүңдү актоого,
Сенин гана таламыңды жактоого,
Сен айткандай, сендей болуп жашоого.

Сен дүйнөгө келбегенсиң —
Менин гана үмүтүмдү актоого,
Менин гана таламымды жактоого,
Мен айткандай, мендей болуп жашоого.

Анткени мен — мен боломун,
А сен болсо — сен болосуң.

Жолукканда түшүнүшсөк бирибизди бирибиз,
Кандай сонун шай келгени дилибиз!
А эгерде түшүнүшө албасак,
Анда айла жок,
Сен экөөбүз — эки башка кишибиз.

Толеранттуулук — бул терисинин түсү жана улуту боюнча айырмачылыктарына карабастан, айланасындагы адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин сактоо.

*«Эзелтен чечилбеген улуу талаш:
Канткенде адам уулу Адам болот?
Ураалап жоо куса да ушул талаш,
Канткенде адам уулу Адам болот?
Ажалга көз жумса да ушул талаш,
Канткенде адам уулу Адам болот?
Душмандан жан соогалап качканда да,
Душманды кырып-жоюп басканда да,
Түбөлүк чечилбеген ушул талаш,
Канткенде адам уулу Адам болот?
Адамзат качан чечет, качан коёт,
Канткенде адам уулу Адам болот?»*

**Чыңгыз Айтматов,
Калтай Мухамеджанов.**

Иштеп чыккан: Кыргыз билим берүү академиясынын тарыхый-коом таануучулук жана эстетикалык билим берүү лабораториясынын улук илимий кызматкери А. Б. Элебесова.